

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԵՐԻՆ ԱՆՁԱՎԻ «ԵՐԿԼԵԶՈՒ» ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿՇՈՒՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

Երվանդ Գրեկյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ ervandgr@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 07.09.2021, գրախոսվել է 15.09.2021, ընդունվել է
տպագրության 01.03.2021

Ներածություն

Վան քաղաքի մերձավորությամբ՝ Տուշպայի անառիկ միջնաբերդից մոտ 10 կմ հեռավորությամբ է գտնվում Վանի թագավորության (Բիայնիլի-Ուրարտու) կարևոր վարչաքաղաքական կենտրոններից Վերին Անձավի բերդ-ամրոցը (ուրարտական անվանումը հայտնի չէ): Այն թագավորության առաջին քաղաքներից էր, որի հիմնադիրը, տեղի «սուսի»-տաճարի արձանագրություններից դատելով, Մենուան էր (Ք.ա. մոտ 810-790 թթ.)՝ ուրարտական արքա Իշպուինիի (Ք.ա. մոտ 830-810 թթ.) որդին¹: Ամրոցում հնագիտական հետազոտություններն իրականացվել են 1991-2007 թթ.² ի հայտ բերելով նաև գրավոր և հնագիտական աղբյուրների հարուստ նյութ:

Վերին Անձավի «երկլեզու» արձանագրությունը

2007 թ. պեղումների ժամանակ Վերին Անձավի ուրարտական ամրոցից հայտնաբերվել է բրոնզե արձանագիր կշռաքար (նկ. 1)²:

Կշռաքարը գտնվել է բերդ-ամրոցի՝ այսպես կոչված «ընդունելությունների մեծ դահլիճից»՝ սրահի հարավային երկու սյունախարիսխների մոտ, փայտե եռոտանու կամ սեղանի ածխացած մնացորդների մեջ: Այն ունի 28.5×21.5×23 սմ չափեր, արտաքուստ հիշեցնում է միջագետքյան՝ լայն տարածում ստացած «բադ»-կշռաքարերը (նկ. 7) և, ինչպես նշվեց,

¹ Арутюнян 2001, 107-108 (88-89) 153 (172 В), Salvini 2008 (1), 230-233 (А 5-42А-С, 5-43).

² Belli 2009a, 757-758, գծ. 3, նկ. 6-8, Belli 2009b, 469-470, նկ. 8-13.

արձանագիր է³: Ուշագրավ է, որ այն կրում է միանգամից երկու՝ ուրարտական սեպագիր (նկ. 2-4) և հիերոգլիֆային (մեհենագիր) գրություններ (նկ. 5): Միևնույն առարկայի վրա միաժամանակ թե՛ սեպագիր և թե՛ հիերոգլիֆային գիր ունեցող գտածոներ հայտնի են նաև Վանի թագավորության այլ հուշարձաններից, ինչպես, օրինակ, Կարմիր բլուրից (նկ. 6)⁴: Սակայն դրանք կաղապարային, շատ ավելի փոքրածավալ գրություններ են և սովորաբար նշում են արքայի անունը կամ արձանագրում դրա նվիրատվական բնույթը⁵:

Սեպագիր տեքստն արձանագրվել է բռնակին և ընթերցվում է հստակ՝ 50 MA.NA KUR *al-ga-nu-si-e'* մատնանշելով դրա կշիռը՝ «50 մինա» (տե՛ս ստորև): Իսկ կշռաքարի կողային մակերեսին առկա է 8 նշանից բաղկացած հիերոգլիֆային կարճ տեքստ⁶:

Հիերոգլիֆներն արձանագրված են երեք շարքով՝ իրար տակ, և պատկերում են հինգ «վարդյակ», աշտարակ, ինչ-որ կենդանու գլուխ (°) և շրջանակ (նկ. 5): «Վարդյակներից» յուրաքանչյուրը բաժանված է տասը հատվածի, և ակնհայտ է, որ կողք կողքի փորագրված հինգ նման հիերոգլիֆները ներկայացրել են «50» թվանշանը (5×10): Հիերոգլիֆային արձանագրությունների վերծանության խնդրին անմնացորդ նվիրված Արտակ Մովսիսյանը իրավացիորեն ենթադրում էր, որ «տասը» թվանշանի համար պետք է կիրառվեր որևէ շրջանաձև նշան: Այդպիսին նա դիտարկում էր «ակարկի» չափման միավորը ցույց տվող շրջանաձև, կենտրոնում՝ կետ ունեցող հիերոգլիֆը⁷: Այն թեև տարբերվում է մեր օրինակից (շրջանակները բաժանված չեն համապատասխան հատվածների), սակայն, գործնականում չի բացառվում, որ թվային տվյալ արժեքն արտահայտեին հիերոգլիֆային մի քանի նշաններ: Այստեղ հետաքրքիր է այն փաստը, որ «վարդյակների» բաժանումը տասը հատվածի անվերապահորեն վկայում

³ Այժմ պահվում է Վանի թանգարանում, ինվ. համարը՝ A 3121-07: Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում Ջուլիան Ռիդին (Կոպենհագենի համալսարան) և Արսեն Բոբոյանին (<< ԳԱԱ ՀԱԻ»)՝ օգտակար խորհրդատվության համար, ինչպես նաև Քենան Ըշքբին, որը պատրաստակամորեն մեզ տրամադրեց բրոնզե կշռաքարի լուսանկարների իր փաթեթը:

⁴ Пиотровский 1952, 56-63, рис. 27-33.

⁵ Մովսիսյան 1998, 37-41, Մովսիսյան 2003ա, 103-104:

⁶ Salvini 2012, 73 (B 18-8).

⁷ Մովսիսյան 1998, 24, Մովսիսյան 2003ա, 77-78, աղ. 6, Մովսիսյան 2003բ, 32-33, աղ. 5: Հմմտ. նաև Burney 1966, 88, նկ. 17:

է Վանի թագավորության մեջ հաշվարկման տասական համակարգի կիրառության օգտին, որը հանդիպում է նաև ուրարտական սեպագրում՝ ի տարբերություն Միջագետքում լայնորեն կիրառված վաթսունական համակարգի⁸:

«Վարդյակներին» հաջորդող հիերոգլիֆային նշանը աշտարակաձև կառույց է պատկերում: Տրամաբանական է մտածել, որ այս հիերոգլիֆը համապատասխանել է սեպագիր տեքստում նշված KUR շումերագրին, եթե վերջինս կիրառվել է իբրև գաղափարագիր, կամ ^{KUR} *alḡanusie* բառին, եթե այն որոշիչ էր: Բիայնական մեհենագրերի՝ Արտակ Մովսիսյանի կազմած նշանացանկում ևս հանդիպում են աշտարակաձև հիերոգլիֆի պատկերներ, որոնք, ըստ հեղինակի, ունեցել են «տաճար» և «(խալդյան) տաճար» նշանակությունը, եթե պատկերը պսակվել է նիզակ կամ հասկ հիշեցնող նշանով կամ պարզապես նշանակել է «մեծ տուն, շինություն»՝ դրանց բացակայության դեպքում⁹: Կռաքարի վրա արված աշտարակի պատկերը միանգամայն համադրելի է վերը նշված օրինակներից երկրորդին, իսկ միակ նկատելի տարբերությունն աշտարակի հարկայնության ընդգծումն է՝ ի դեմս իրար տակ պատկերված երկու պատուհանների: Որքանով դա կարող է խոչընդոտ հանդիսանալ տվյալ հիերոգլիֆը իմաստավորելու համար, դժվար է ասել:

Յոթերորդ հիերոգլիֆը պարզ շրջանակ է ներկայացնում: Բիայնական մեհենագրերի նշանացանկում շրջան պատկերող հիերոգլիֆը բոլոր դեպքերում պատկերվում է կենտրոնում կետով, որն այստեղ բացակայում է, և հնարավոր է՝ գործ ունենք մի նոր պատկերանշանի հետ:

Ինչ վերաբերում է վերջին հիերոգլիֆին, ապա հրատարակիչը այն համարում է ինչ-որ կենդանու, թերևս՝ ձիու գլուխ (նկ. 5)¹⁰: Պատկերը, ցավոք, հստակ չէ և միայն հեռավոր կերպով է հիշեցնում բիայնական մեհենագրության մեջ վկայված, ձիու գլուխ պատկերող նշանը:

Հիերոգլիֆային նշանները, ամենայն հավանականությամբ, գրվել են վերից վար հաջորդականությամբ, եթե ենթադրենք, որ տեքստը, ինչպես սեպագիր տարբերակը, սկսվել է կշիռը ցույց տվող «թվանշանով»: Գրության նման ուղղությունը տիպական է Վանի թագավորության մեհենագրու-

⁸ Մովսիսյան 2003բ, 84 և ծնթ. 20:

⁹ Մովսիսյան 1998, 45, աղ. II, Մովսիսյան 2003ա, 101-102, 116, աղ. 8, Մովսիսյան 2003բ, 39, աղ. 7:

¹⁰ Հմմտ. Belli 2009a, 758.

թյանը ուղղահայաց գրության դեպքում¹¹: Բուն տեքստը, ըստ էության, կարելի է ընթերցել մասամբ. առաջին հինգ նույնական հիերոգլիֆների նշանակությունը պարզ է, իսկ բազմահարկ աշտարակ պատկերող հիերոգլիֆը կարող էր արտահայտել այն նշանակությունը, ինչը որ ունեցել է սեպագիր տեքստի KUR *alganusie*/^{KUR}*alganusie*-ն: Վերջինիս իմաստը, ցավոք, հստակ չէ (տե՛ս ստորև) և թույլ չի տալիս վերջնականորեն ճշտել նաև քննարկվող հիերոգլիֆի նշանակությունը՝ «տաճար», «պալատ», «մեծ տուն, շինություն», թե մեկ այլ բան: Մնում է ենթադրել, որ վերջին երկու՝ յոթերորդ և ութերորդ հիերոգլիֆներն արտահայտել են «մինա» բառը, քանի որ դժվար է մտածել, որ հիերոգլիֆային տեքստում չի նշվել կշռի միավորը: Տրամաբանական կլինի մտածել նաև, որ դրանցից առաջինն ունեցել է «mV» (ենթադրենք՝ ma, mi կամ մեկ այլ), իսկ երկրորդը՝ «nV», (na, ni և այլն) հնչյունական արժեքները, հմմտ. աքք. *manû(m)* բառը՝ «մինա», իսկ ուրարտական սեպագրում այն հանդիպում է միայն գաղափարագիր՝ MA.NA: Այստեղ, սակայն, անորոշությունը մեծ է, քանի որ չենք կարող միանշանակ պնդել, որ արձանագրությունն ընթերցվում է վերից վար, կամ որ այդ երկու՝ սեպագիր և հիերոգլիֆային տեքստերն ամբողջապես նույնն են¹²:

Սեպագիր տեքստը վկայում է, որ տվյալ կշռաքարի կշիռը, այն է՝ 50 մինան, տրված է ինչ-որ կշռային համակարգի համաձայն, իսկ մինայի արժեքը, նկատենք, տարբեր երկրներում կամ կշռային համակարգերում կարող էր էապես տարբերվել: Մեզ հայտնի նման առաջին զուգահեռը նորասորեստանյան կշռաքարերին սեպագրով կամ արամեերեն արված արձանագրումներն են, որոնք ցույց են տալիս դրանց կշիռն ըստ «երկրի մինա»-ի (սեպ. MA.NA šá KUR, արամ. *b zy 'rq*)¹³: KUR՝ «երկիր» շումերագիրը հուշում է, որ ուրարտական տեքստը ևս ունենալու էր նման իմաստ՝ հավանաբար, ցույց տալով թագավորության մեջ գործող պետական կշռային համակարգ: Հետաքրքիր է «երկիր» շումերագրին տրված *alganusie* բնորոշումը:

Այս եզրույթը հայտնի է դեռևս «Մհերի դռան» դիցացանկից, որտեղ ցլի և երկու ոչխարի զոհաբերություն է սահմանված անանուն աստվածությունների մի խմբի համար՝ «ալգանինների աստվածներին» (...DINGIR^{MES}

¹¹ Մովսիսյան 1998, 23, Մովսիսյան 2003ա, 75-76:

¹² Այս հարցադրման վերաբերյալ հմմտ. նաև Մովսիսյան 1998, 22-23, Մովսիսյան 2003ա, 74-75, 103-104:

¹³ Fales 1996, 16-17.

^{KUR}*alğaninawe*): Այս խումբը հիշատակվում է «երկրների աստծուն» (^{KUR}*ebaninawe* DINGIR) և «ծովերի/ջրերի աստծուն» (^D*šuininawe* DINGIR) տրվող զոհաբերությունների միջև¹⁴: Առայժմ դժվար է ասել, թե ինչ է նշանակել «ալգանի» բառը: Դրա հիշատակումը հավաքական/ընդհանրական նշանակություն ունեցող հասկացությունների հետ՝ առանց մատնանշելու կոնկրետ երկիր կամ լիճ, կարող է հուշել, որ այս եզրույթը նույնպես ունեցել է հավաքական/ընդհանրական իմաստ և հակառակը՝ քիչ հավանական է դարձնում կոնկրետ երկրանուն (իմա՝ «Ալգանիլի երկիր») տեսնելու հնարավորությունը¹⁵: Այս եզրույթի համար մասնագիտական գրականության մեջ առաջարկված առավել հավանական նշանակությունները երկուսն են՝ «սահման» կամ «հովիտ»¹⁶: Հետևաբար, զոհաբերությունները նախատեսված էին «սահմանների» կամ «հովիտների» աստվածների համար: Ըստ այդմ, պետք է մտածել, որ կշռաբարը պատրաստվել է «սահմանի մինա»-ի կամ «հարթավայրի մինա»-ի ինչ-որ ստանդարտի համաձայն, որը կիրառվել է նաև Վանի թագավորության կողմից:

Ինչ խոսք, սա միայն տեսակետ է, և այլ հնարավորություններ չի կարելի բացառել: Օրինակ, եթե KUR շումերագիրը կիրառվել է «լեռ» նշանակությամբ, ապա այստեղ հետաքրքիր զուգահեռ կարող է ծառայել նորասորեստանյան տեքստերում հազվադեպ հանդիպող և սովորաբար պղնձի (բրոնզի) առևտրին վերաբերող գործարքների ժամանակ կիրառված կշռի մեկ այլ համակարգ՝ այսպես կոչված «լեռան մինա»-ն (*ina* MA. NA-*e ša* KUR-*e*)¹⁷:

Այստեղ նկատենք նաև, որ KUR շումերագիրը թե՛ նորասորեստանյան և թե՛ ուրարտական տեքստերում երբեմն կիրառվում է նաև «պալատ» նշանակությամբ¹⁸ և այդ նշանակությամբ հանդիպում է նորասորեստանյան շրջանի արքայական «առյուծ»-կշռաբարերի վրա¹⁹: Քննարկվող արձանագրության դեպքում այդ նշանակությունը ևս չի բացառվում, և հիերոգլիֆային տեքստի բազմահարկ աշտարակ պատկերող նշանը կարող է

¹⁴ Арутюнян 2001, 38 (текст I₁₈₋₁₉, II₃₂₋₃₃), Salvini 2008 (1), 125-129 (A 3-1₁₈₋₁₉, 63-64).

¹⁵ Գրության *alğaninawe* (հոգն. տր.) ձևը հուշում է, որ դրա հոգն. ուղղ. ձևը եղել է *alğanili*-ն: Հմմտ. Salvini 2012, 73 (B 18-8):

¹⁶ Հմմտ., օրինակ, Дьяконов 1963, 77, 87, Арутюнян 2001, 432, Salvini 2008(2), 330: Հմմտ. նաև König 1957, 170:

¹⁷ Հմմտ. Radner 1999, 131-132, Fales 1996, 15, n. 9, Fales 2016, 485, ծնթ. 11:

¹⁸ Հմմտ. Grekian 2016, 55 և ծնթ. 10:

¹⁹ Fales 2016, 485, ծնթ. 14, աղ. 1 (թիվ 9-10):

լուրջ կռվան դառնալ նման ենթադրության համար²⁰: Այդ դեպքում կարող ենք նշել, որ գործ ունենք Վանի թագավորության մեջ գործող պետական կշռային համակարգի հետ, եթե իրոք խոսքը վերաբերում է «պալատի մինա»-ին:

Ցավոք, խնդրո առարկա կշռաքարը մեզ հասած միակ օրինակն է, և դրա արձանագրությունների՝ նամանավանդ հիերոգլիֆային տեքստի ընթերցման համար այլ հնարավորություններ առայժմ տեսանելի չեն: Այստեղ արդեն այլ քննարկման հարց է կշռաքարի կշիռը:

Ուրարտական կշռային համակարգը. նախնական դիտարկումներ

Ինչպես վերը նշվեց, կշռաքարը պատրաստված է բրոնզից, որը հուշում է, որ նման կշռաքարեր պատրաստվել են մեծ քանակությամբ և հստակ ստանդարտների համապատասխան²¹: «Մինայի» կիրառումն իբրև կշռի միավոր նույնպես անսպասելի չէ: Այդ միավորն արդեն իսկ վկայված է Վանի թագավորության արքաներ Արգիշթիի՝ Մենուայի որդու (Ք.ա. 791/90-771 թթ.) և Սարդուրիի՝ Արգիշթիի որդու (Ք.ա. 771-735 թթ.) տարեգրություններում՝ որպես տուրք և տարեկան հարկ ստացված մեծ քանակությամբ «մաքուր» ոսկու, արծաթի և բրոնզի քանակությունները նշելիս (տե՛ս ստորև): Անսպասելին այստեղ կշռաքարի կշիռն է՝ 35 կգ, այսինքն՝ մեկ մինայի արժեքը կազմում է ուղիղ 700 գ:

Մինայի այս արժեքը տարբերվում է սիրիա-միջագետքյան և մասնավորապես՝ նորասորեստանյան տերության մեջ կիրառվող «ստանդարտ» միջագետքյան (բաբելոնյան) մինայի (505 գ) և այսպես կոչված «կարգամիսյան մինա»-ի (*manê ša Gargamiš*) արժեքներից (564 գ)²²: Հատկապես վերջինս լայնորեն կիրառվում էր Ասորեստանում Ք.ա. VIII դ. կեսերից սկսած²³:

Քանի որ մեկ «ստանդարտ» տաղանդը հավասար է 60 մինայի կամ 3600 սիկլի (60×60)²⁴, ուստի Միրիո Սալվինին ուրարտական սեպագիր տեքստերի իր ժողովածուում, հղելով հինարևելյան կշռային համակարգե-

²⁰ Մովսիսյան 2003ա, 80, Մովսիսյան 2003բ, 35, նկ. 20:

²¹ Reade 2018, 150.

²² Հմմտ. Reade 2018, 150:

²³ Zaccagnini 1999-2001, 42, Zaccagnini 2018, 53-55, Zaccagnini 2019, 66, Fales 1996, 16-17, Vargyas 1996, 9-14, Radner 1999, 130-131. Հմմտ., սակայն, Reade 2018, 172-174.

²⁴ Powell 1987-1990, 514.

րի խոշոր մասնագետ Նիկոլա Պարիսին, գտնում է, որ կշռաքարը ներկայացրել է ուրարտական տաղանդի 5/6-րդ մասը, և որ մեկ ուրարտական տաղանդը կշռել է 42 կգ (60×700 գ)²⁵: Նկատենք, որ այս կարծիքը հիմնվում է հաշվարկման միմիայն վաթսուներկան համակարգի վրա՝ չդիտարկելով մյուս տարբերակները, առավել ևս, երբ տաղանդի առաջարկված 42 կգ արժեքը հինարևելյան բոլոր ստանդարտներից դուրս է: Օրինակ, կարելի է մտածել, որ ուրարտական տաղանդը հիմնված էր լինելու մինայի և տաղանդի՝ 40:1 հարաբերակցության վրա, ըստ այդմ՝ նրա արժեքը լինելու էր 28 կգ (40×700 գ): Սա հետաքրքիր է թվում, քանի որ շատ մոտ է, այսպես կոչված, «արևմտյան» տաղանդի արժեքին՝ 28.2 կգ²⁶: Այս դեպքում կարելի է մտածել, որ խնդրո առարկա կշռաքարն ունեցել է 1 տաղանդ 10 մինա արժեքը:

Մյուս կողմից, համամասնության սկզբունքով առաջնորդվելով, կարելի է մտածել, որ 50 ուրարտական մինան, որ միգուցե կազմել է մեկ տաղանդ (հմմտ., սակայն, ստորև), հավասար էր լինելու 2500 սիկդի (50×50): Այս դեպքում սիկդի արժեքը կկազմի 14 գ, որը ևս դուրս է տարածաշրջանի կշռային համակարգերում վկայված սիկդի բոլոր արժեքներից: Միևնույն ժամանակ կարելի է մտածել, որ ուրարտական տաղանդը հավասար էր լինելու 3000 սիկդի, եթե ընդունենք մինայի և սիկդի 60:1 հարաբերակցությունը: Այդ դեպքում, ուրարտական մեկ սիկդը հավասար էր լինելու 11.7 գ, որն արդեն վկայված է փոքրասիական – սիրիականության երկրներում Բ.ա. 2-րդ հազարամյակում և համապատասխանում է, այսպես կոչված, «խեթական սիկդին»՝ 11.7 գ²⁷: Ավելին, այստեղ կարելի է ընդգծել, որ այս գոտու երկրներում, ինչպես, օրինակ, Ուգարիթում և Ալալախում, մեկ տաղանդը նույնպես հավասար էր 3000 սիկդի (տե՛ս աղյուսակը)²⁸:

Ուրարտական սիկդի նման արժեքը հետաքրքիր է այն համատեքստում, որ Ասորեստանի հետ երկարատև՝ շուրջ մեկ դար տևած հակամարտությունն էապես սահմանափակում էր երկու երկրների միջև պաշտոնական առևտրական հարաբերությունները, և ապրանքների առևտուրը, ամենայն հավանականությամբ, իրականացվում էր միջնորդների միջո-

²⁵ Հմմտ. Salvini 2012, 73:

²⁶ Հմմտ., օրինակ, Zaccagnini 1999-2001, 41:

²⁷ Zaccagnini 1986, 22, Zaccagnini 1999-2001, 39.

²⁸ Zaccagnini 1978, 69, Zaccagnini 1979, 472-473, Mederos, Lamberg-Karlovsky 2004, 208-210, աղ. 1:

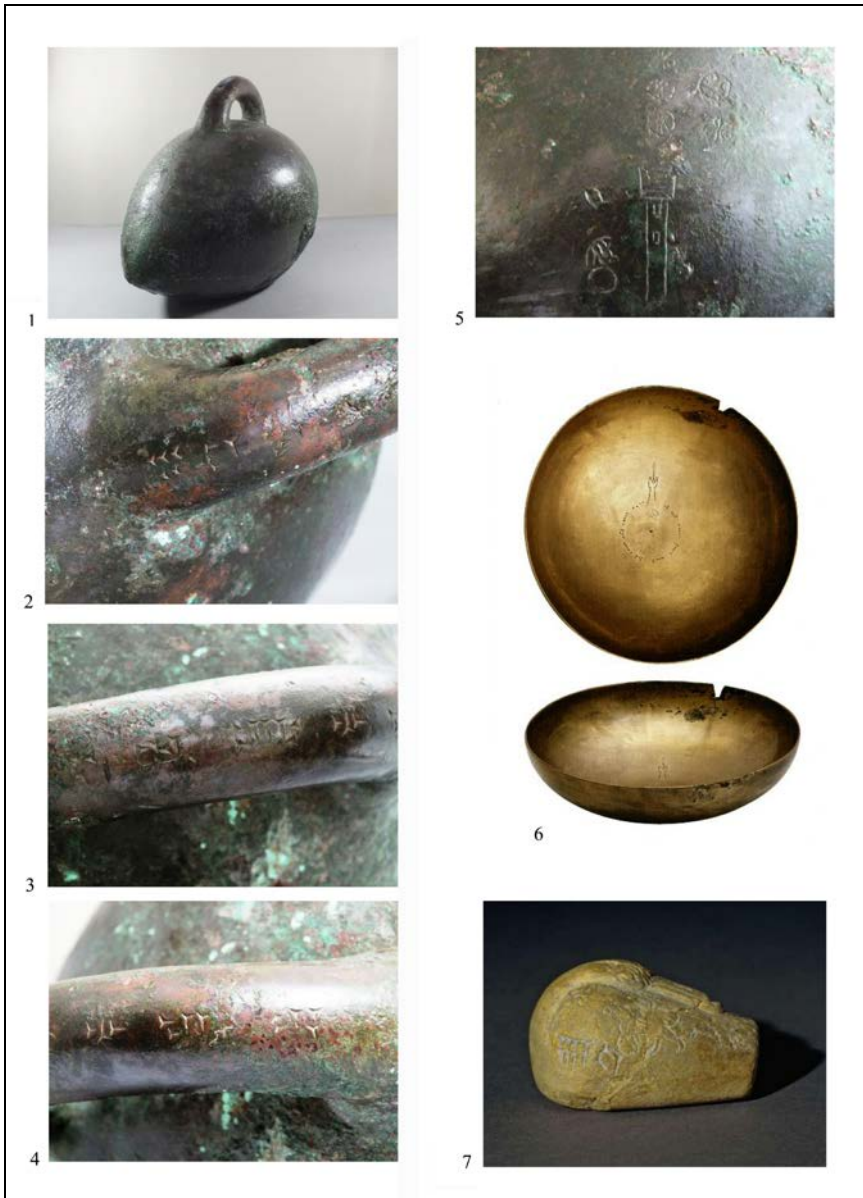
ցով: Այդ դերը կարող էին կատարել Փոքր Ասիայի և հյուսիսային Սիրիայի լուվիական թագավորությունները: Հնարավոր է՝ ուրարտական արքունիքը պետական կշռային համակարգը համապատասխանեցրել էր, այսպես կոչված, «արևմտյան» համակարգերի հետ կամ, առնվազն, պետական ստանդարտների թվում կիրառում էր նման համակարգ: Ճիշտ է, սիկդի՝ 11.7 գ արժեքի վրա հիմնված Ք.ա. 2-րդ հազ. փոքրասիական/խեթական կշռային համակարգի կիրառության վկայությունները Ք.ա. 1-ին հազ. համար սուղ են, բայց, այնուամենայնիվ, այդպիսիք կան²⁹: Մյուս կողմից, հայտնի է, որ ուշբրոնզեդարյան կարգամիսյան կշռային համակարգը շարունակել է գործել Ք.ա. 1-ին հազարամյակում և լայնորեն կիրառվում էր, ինչպես վերը նշվեց, նաև Ասորեստանում Ք.ա. VIII դ. կեսերից սկսած³⁰: Կարգամիսյան «արևմտյան» մինայի համակարգերից մեկը հիմնվում էր մինայի 470 գ արժեքի վրա, որը կիրառվում էր նաև լուվիական երկրներում, ինչպես, օրինակ, Թաբալում և Գուրգումում: Հնարավոր է, այդ երկրներում շարունակում էր կիրառվել սիկդի և մինայի՝ Ք.ա. 2-րդ հազարամյակի համար վկայված 40:1 հարաբերակցությունը: Դա նշանակում է, որ սիկդի արժեքը մնացել էր նույնը՝ 11.7 գ: Համենայն դեպս, մինայի 470 գ արժեքի վրա հիմնված կարգամիսյան համակարգը հնագիտորեն վկայված է նաև Սամ'ալում և հարավարևելյան փոքրասիական – հյուսիսսիրիական երկաթեդարյան այլ հնավայրերում³¹:

Հինարևելյան կշռային համակարգեր	Սիկդ	Մինա		Տաղանդ	
Միջագետքյան «ստանդարտ» կշռային համակարգ	մոտ 8.4 գ	505 գ	60 սիկդ	30.3 կգ	60 մինա կամ 3600 սիկդ
«Արևմտյան» (կարգամիսյան) կշռային համակարգ	մոտ 7.83 գ	470 գ	60 սիկդ	28.2 կգ	60 մինա կամ 3600 սիկդ
«Արևմտյան» (լևանտյան) կշռային համակարգ	9.4 գ	470 գ	50 սիկդ	28.2 կգ	60 մինա կամ 3000 սիկդ
«Արևմտյան» (խեթական) կշռային համակարգ	11.75 գ	470 գ	40 սիկդ	28.2 կգ	60 մինա կամ 2400 սիկդ
Կարգամիսի 564 գ. կշռային համակարգ	9.4 գ	564 գ	60 սիկդ	մոտ 33.8 կգ	60 մինա կամ 3600 սիկդ
Ասորեստանյան «ծանր» մինա	մոտ 8.9 գ×2	1070 գ	60 սիկդ	մոտ 64 կգ	60 «ծանր» մինա կամ 3600 սիկդ
Ասորեստանյան «երկրի մինա» / «արքայական մինա»	մոտ 8.4 գ×2	1010 գ	60 սիկդ	մոտ 60 կգ	60 «ծանր» մինա կամ 3600 սիկդ
Ուրարտական կշռային համակարգ	մոտ 11.7 գ	700 գ	60 սիկդ	35 կգ	50 մինա կամ 3000 սիկդ

²⁹ Zaccagnini 1999-2001, 42-43, ծնթ. 27:

³⁰ Fales 1996, 16, ծնթ. 11, Fales 2016, 487, Zaccagnini 2019, 65:

³¹ Zaccagnini 2019, 41-42.

Նկ. 1. Վերին Անձավի ուրարտական ամրոցից գտնված բրոնզե կշռաքարը (Վանի թանգարան), **2-4.** Կշռաքարի բռնակին արված ուրարտական սեպագիր արձանագրությունը, **5.** Կշռաքարի կողային մակերեսին գրված հիերոգլիֆային տեքստը, **6.** Կարմիր բլուրից գտնված բրոնզե թասերից մեկը՝ սեպագիր և հիերոգլիֆային արձանագրություններով (ՀՊԹ N 2010-32/19՝ Գրիգորյան 2018, էջ 180-181), **7.** Նորասրբեստանյան «բար»-կշռաքար Կալախ/Նիմրուդից (Բրիտանական թանգարան, BM 91442, @ The Trustees of the British Museum)

Այստեղ չենք կարող շրջանցել նաև ուրարտական տարողության միավորների վրա խեթական նկատելի ազդեցությունը: Դրա օրինակ է սորուն մարմինների չափման համար կիրառվող ուրարտ. *kapi*-ն³², որը կարող էր փոխառություն լինել խեթերենից³³. հմմտ. խեթ. ^{DUG}*kappi*-ն՝ նույն նշանակությամբ³⁴: Այդ նույնը վերաբերում է ուրարտ. *šuw*- «լցնել, պահեստավորել» բառին, հմմտ. սեպագիր լուվ. *šawa*-ն և հիերոգլիֆային լուվ. *suwa*-ն՝ նույն նշանակությամբ³⁵: Այս առումով չպետք է մոռանալ նաև խեթական հիերոգլիֆային գրի կիրառումը Վանի թագավորության արևմտյան գավառներում³⁶:

Կայսրությունների և կայուն թագավորությունների ձևավորմանը զուգընթաց՝ արքայական իշխանությունը փորձել է սահմանել չափի, կշռի և ծավալի միասնական համակարգեր: Օրինակ, Աքքադի թագավորության արքա Նարամ-Սինին (Ք.ա. մոտ 2236-2200 թթ.) ներդրեց այսպես կոչված «արքայի *gur*»-ը (LU₂.GAL GUR/*šarru kurru*)՝ ծավալի ստանդարտացված միավորը³⁷: Այդ նույն երևույթը նկատվում է Միջագետքում Ուրի 3-րդ հարստության շրջանում (Ք.ա. 2112-2004 թթ.)³⁸: Նորասորեստանյան դարաշրջանում, մասնավորապես՝ Թիգլաթ-պալասար III-ից սկսած (Ք.ա. 744-727 թթ.) շրջանառության մեջ դրվեցին մինայի ստանդարտացված միավորներ՝ «արքայի մինա»-ն (MA.NA *šá* MAN/LUGAL/*manê ša šarri*) և «երկրի մինա»-ն (MA.NA *šá* KUR/*manê ša māti*)³⁹: Կշռի արքայական ստանդարտացված միավորների ներդրումը բնորոշ էր հինարևելյան մեկ այլ կայսրության՝ Աքեմենյան տերությանը: Այստեղ աքեմենյան արքայից արքա Դարեհ I-ը (Ք.ա. 522-486 թթ.) ներդրեց «արքայական/արքայի կշռաքարը» (*b'by mlk'/bmtqlt mlk'*)⁴⁰: Չափ ու կշռի տարբեր միավորների ստանդարտացումն արքայական իշխանության կողմից ենթադրում էր

³² Арутюнян 2001, 451.

³³ Хачикян 1985, 53.

³⁴ Tischler 2001, 69.

³⁵ Kosyan 1997, 29-30.

³⁶ Salvini 2012, 247-250 (CP Alt-1-8).

³⁷ Powell 1995, 1955.

³⁸ Biga 2006, 342-343.

³⁹ Powell 1987-1990, 515-517, Fales 1996, 12-17, Radner 1999, 130-131.

⁴⁰ Folmer 1995, 632 և ծնթ. 176. Աքեմենյան շրջանի կշռային համակարգերի և կշռաքարերի վերաբերյալ հմմտ. նաև Briant 2002, 408-409, 414-415, 934-936, Curtis, Tallis 2005, 193-174 (298-304) և այլն:

կշռաքարերի և այլ առարկաների մեծաքանակ արտադրություն, ինչպիսին է նաև Վերին Անձավի՝ խնդրո առարկա բրոնզե արձանագիր կշռաքարը⁴¹:

Եզրակացություններ

Նախքան Վանի թագավորության կազմավորումը, Հայկական լեռնաշխարհից հայտնի կշռի միավորների համակարգերի մասին մեր ունեցած վկայությունները նույնպես սուղ են: Հիմքեր կան նշելու, որ Հայկական լեռնաշխարհում գործել են միջագետքյան կշիռները: Դրանց վկայությունն են Շենգավիթից և Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան այլ հուշարձաններից հայտնի քարե կաղապարները: Դրանցում հալեցված մետաղի ծուլակտորները կշռել են 8.06 և 16.13 գ, որոնք համապատասխանում են միջագետքյան մեկ և կրկնակի սիկլի կշռին՝ մոտ 8.4 և 16.8 գ⁴²: Ջրահովտի և Կառնուտի պեղումներից հայտնաբերված վաղբրոնզեդարյան այլ կաղապարներ նախատեսված են եղել պղնձի 500 գ կշռող ծուլակտորներ ծուլելու համար, որը համապատասխանում է միջագետքյան մեկ «ստանդարտ» մինայի կշռին (մոտ 505 գ)⁴³: Մեծամորից հայտնաբերված և Բաբելոնիայի կասսիտական հարստության արքա Ուլամ-Բուրիաշի (Ք.ա. XV դ. առաջին քառորդ)՝ Բուրնա-Բուրիաշ I-ի որդու արձանագրությունը կրող ագաթե փոքր գորտ-կշռաքարը նույնպես ներկայացնում է միջագետքյան «ստանդարտ» կշռային համակարգը՝ 8.64 գ, այն է՝ բաբելոնյան մեկ սիկլ⁴⁴:

Մյուս կողմից, Հայկական լեռնաշխարհի ուշբրոնզեդարյան հուշարձաններից ձեռք բերված որոշ վկայություններ ցույց են տալիս, որ, ի տարբերություն Վաղ բրոնզի դարի, այս շրջանում լեռնաշխարհի առևտուրն ունեցել է հիմնականում արևմտյան ուղղվածություն՝ դեպի այնպիսի կենտրոններ, ինչպիսին էր, օրինակ, Ուգարիթը հյուսիսային Սիրիայում⁴⁵: Ինչպես երևում է, Վանի թագավորության արտաքին տնտեսական կապերի «արևմտյան» ուղղությունը պատահական չէր և գուցեև շարունակում էր լեռնաշխարհի Ուշ բրոնզի դարի ավանդույթները:

⁴¹ Powell 1987-1990, 462.

⁴² Simonyan et al. 2019, 37-40. Կովկասյան կշռաքարերի համար մանրամասն տե՛ս Bobokhyan 2010, 179-203:

⁴³ Bobokhyan, Badalyan 2012, 206, Simonyan et al. 2019, 37.

⁴⁴ Ханзаян и др. 1983, 113-122, նկ. 1-3.

⁴⁵ Bobokhyan, Badalyan 2012, 208-210.

Վերջին միտքը, որը կցանկանայինք շոշափել այս հոդվածում, վերաբերում է տաղանդի՝ իբրև կշռի միավորի գործածությանը Ուրարտուում, ավելի շուտ՝ դրա կիրառության բացակայության հետաքրքիր երևույթին: Բանն այն է, որ խնդրո առարկա կշռաքարի վրա արձանագրված է «50 մինա» և ոչ թե «1 տաղանդ»: Հպատակ երկրներից Վանի թագավորության արքաների ստացած մեծաքանակ տուրքն ու տարեկան հարկերը նույնպես տաղանդի փոխարեն հաշվարկվել են մինայով, ինչպես, օրինակ, [x] 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎠 MA.NA URUDU^{MES} «x×10000 մինա պղինձ (բրոնզ)», 10 LIM MA.NA URUDU^{MES} «10000 մինա պղինձ (բրոնզ)» կամ 8 ME MA.NA-e KÙ. BABBAR «800 մինա արծաթ»⁴⁶: Սա բնորոշ է փոքրասիական/խեթական աշխարհին⁴⁷, և Վանի թագավորության մեջ նույն պրակտիկայի կիրառումը կարող է լրացուցիչ կռվան հանդիսանալ պնդելու թագավորության կշռային համակարգի վրա արևմտյան ազդեցության մասին:

Գրականություն

- Գրիգորյան Ա. 2018 (խմբ.), Ուրարտու. Վանի թագավորություն: Գտածոներ Հայաստանի ուրարտական հնավայրերից (Ք.ա. 860-585 թթ.), Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարան, 288 էջ:
- Մովսիսյան Ա.Ե. 1998, Վանի թագավորության (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրությունը, Երևան, «Գիտություն», 107 էջ, 35 աղ.
- Մովսիսյան Ա.Ե. 2003ա, Հայկական մեհենագրություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 272 էջ:
- Մովսիսյան Ա.Ե. 2003բ, Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 398 էջ:
- Арутюнян Н.В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, «Гитутюн», с. 542+рис. 183.
- Дьяконов И.М. 1963а, Урартские письма и документы, М.-Л., изд. Академии наук СССР, 142 с.
- Пиотровский Б.Б. 1952, Кармир-Блур II: результаты раскопок 1949-1950 гг., Ереван, изд. Академии наук Армянской ССР, 89 с.+24 табл.
- Ханзадян Э.В., Саргсян Г.Х., Дьяконов И.М. 1983, Вавилонская гиря XVI в. до н.э. с клинописной надписью из раскопок Мецамора, Древний Восток, т. 4, Ереван, 113-122, 295-296.

⁴⁶ Հմմտ., համապատասխանաբար, Арутюнян 2001, 186 (174 B1₂₁, 24), 241 (241E₅₅), Salvini 2008 (1), 331 (A 8-2 Vo₂₁, 24), 425 (A 9-3 IV₅₄).

⁴⁷ Իբրև կշռի միավոր «տաղանդ»-ը վկայված չէ այսպես կոչված «արևմտյան» միքանի կշռային համակարգերում (կարգամիսյան, խեթական): Հմմտ. նաև Michel 2017, 96.

- Хачикян М.Л. 1985, Хурритский и урартский языки, «Хурриты и урарты» 2, Ереван, изд. Академии наук Армянской ССР, 195 с.
- Belli O. 2009a, Yukari Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Resim ve Çivi Yazılı Bronz Ağırlik, Sağlamtimur H., Abay E., Derin Z., Erdem A.Ü., Batmaz A., Dedeoğlu F., Erdalkiran M., Baştürk M.B., Konakçı E. 2009 (eds.), Altan Çilingiroğlu'na Armağan: Yukari Denizin Kiyisinda Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayinlari, p. 753-767.
- Belli O. 2009b, 2007 Yili Yukari Anzaf Urartu Kalesi Kazisi, Kazi Sonuçlari Toplantisi, vol. 30/1, Ankara, p. 449-470.
- Biga M.G. 2006, Some Thoughts on Fairs, Temples and Weights, Alberti M.E., Ascalone E., Peyronel L. (eds.), Weights in Context. Bronze Age Weighting Systems of Eastern Mediterranean: Chronology, Typology, Material and Archaeological Contexts, Proceedings of the International Colloquium, Rome 22nd-24th November 2004, Roma, Istituto Italiano di Numismatica, p. 341-345.
- Bobokhyan A. 2010, "Sicle caucasien": Zur Frage der bronzzeitlichen Gewichtssysteme im Kulturgebiet zwischen Kaukasus und Taurus, Hensen S., Hauptmann A., Motzenbacher I., Pernicka E. (Hrsg.), Von Maikop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4-2. Jt. v. Chr., Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, p. 179-203.
- Bobokhyan A., Badalyan R. 2012, Late Bronze Age Balance Weights from Gegharot (Armenia), Mehnert A., Mehnert G., Reinhold S. (eds.), Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden Regionen in der Spätbronze-/Frühheisenzeit (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 22). Langenweißbach, Beier & Beran, p. 195-221.
- Briant P. 2002, From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, xx+1196 p.
- Burney Ch.A. 1966, A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere, Anatolian Studies, London, vol. 16, p. 55-111.
- Curtis J., Tallis N. 2005, Forgotten Empire. The World of Ancient Persia, London, The British Museum Press, 272 p.
- Fales F.M. 1996, Prices in Neo-Assyrian Sources, State Archives of Assyria Bulletin, vol. 10/1, Helsinki, p. 11-35.
- Fales F.M. 2016, The Assyrian Lion-Weights, Corò P., de Zorzi N., Devecchi E., Maiocchi M. (eds.), Libiamo ne' lieti calici. Ancient Near Eastern Studies Presented to Lucio Milano on the Occasion of His 65th Birthday by Pupils, Colleagues and Friends (Alter Orient und Altes Testament 436), Münster, Ugarit Verlag, p. 483-510.
- Folmer M.L. 1995, The Aramaic Language in the Achaemenid Period. A Study in Linguistic Variation (Orientalia Lovaniensia Analecta, vol. 68), Leuven, Peeters Publishers, 850 p.
- Grekyan Y.H. 2016, A Note on the Toprakkale Tablet, Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires, 2016/1 (mars), Paris – Rouen, p. 54-56.

- König F.W. 1957, Handbuch der chaldischen Inschriften (AfO Beiheft 8), Teil II. Graz, Selbstverlag des Herausgebers/Horn, Ferdinand Berger, p. 81-276, Taf. 106/107-128.
- Kosyan A. 1997, On Anatolian-Urartian Linguistic Contacts, *Journal of Indo-European Studies*, vol. 25/1&2, Hattiesburg, p. 27-34.
- Mederos, A., Lamberg-Karlovsky C.C. 2004, Weight Systems and Trade Network in the Old World (2500-1000 BC), Hudson M., Wunsch C. (eds.), *Creating Economic Order. Record-Keeping, Standardization, and the Development of Accounting in the Ancient Near East*, vol. IV. Bethesda, Maryland, CDL Press, p. 199-214.
- Michel C. 2017, *Economy, Society, and Daily Life in the Old Assyrian Period*, Frahm E. (ed.), *A Companion to Assyria*, Hoboken, NJ, Wiley Blackwell, p. 80-107.
- Powell M.A. 1987-1990, Masse und Gewichte, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie*, Berlin – Leipzig – New York, vol. 7, p. 457-530.
- Powell M.A. 1995, Metrology and Mathematics in Ancient Mesopotamia, Sasson J.M. (Ed.-in-Chief), *Civilizations of the Ancient Near East*, vol. 3, New York, Scribner, p. 1941-1957.
- Radner K. 1999, Money in the Neo-Assyrian Empire, Dercksen J.G. (ed.), *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia. Proceedings of the First MOS Symposium (Leiden 1997)*, "MOS Studies 1". Leiden – Istanbul, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, p. 127-157.
- Reade J.I. 2018, Assyrian Weights and Money, *State Archives of Assyria Bulletin*, vol. 24, Helsinki, p. 125-193.
- Salvini M. 2008 (1-3), *Corpus dei testi urartei*, vol. I. Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi; vol. II, Le iscrizioni su pietra e roccia. Thesaurus; vol. III, Tavole (Documenta Asiana, vol. VIII/1-3), Roma, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, P. 653+503+390.
- Salvini M. 2012, *Corpus dei testi urartei*, vol. IV. Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti, nuove iscrizioni su pietra, paleografia generale (Documenta Asiana, vol. VIII/IV), Roma, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, p. 323.
- Simonyan H., Gevorgyan A. and Bobokhyan A. 2019, Cognitive Links between Mountains and Lowlands: Balance Weights from the Early Bronze Age site of Shengavit (Armenia) in Context, *Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies*, vol. 13/2, Oxford, p. 34-52.
- Tischler J. 2001, *Hethitisches Handwörterbuch* (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 102), Innsbruck, Innsbruck Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck, 298 p.
- Vargyas P. 1996, The Mina of Karkemiš in the Neo-Assyrian Sources, *State Archives of Assyria Bulletin*, vol. 10/2, Helsinki, p. 9-14.
- Zaccagnini C. 1978, A Note on the Talent of Alalah (AT 401), *Iraq*, vol. 40/1, London, p. 67-69.
- Zaccagnini C. 1979, Notes on the Weight System at Alalah, *Orientalia*, NS, vol. 48/4, Roma, p. 472-475.
- Zaccagnini C. 1986, The Dilmun Standard and Its Relationship with Indus and Near Eastern Weight Systems, *Iraq*, vol. 48, London, p. 19-23.
- Zaccagnini C. 1999-2001, The Mina of Karkemiš and Other Minas, *State Archives of Assyria Bulletin*, vol. 13, Helsinki, p. 39-56.

- Zaccagnini C. 2018, Capital Investment, Weight Standards and Overland Trade at Emar, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatischer Archäologie, vol. 108/1, Berlin – New York, p. 43-62.
- Zaccagnini C. 2019, Duck Weights from Karkemish: a Historical Analysis, Orientalia, NS, vol. 88/1, Roma, p. 37-77.

ՎԵՐԻՆ ԱՆՁԱՎԻ «ԵՐԿԼԵԶՈՒ» ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԿԵՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

Երվանդ Գրեկյան

Ամփոփում

Հինարևելյան կայսրությունների ձևավորմանը զուգընթաց՝ արքայական իշխանությունը փորձել է ներդնել չափ ու կշռի միասնական համակարգեր: Ստանդարտացումը ենթադրում էր այդ համակարգերի միավորները ցույց տվող առարկաների, օրինակ, կշռաքարերի մեծաքանակ արտադրություն (Նորասորեստանյան կայսրություն, Աքեմենյան կայսրություն և այլն): Նման երևույթ վկայված է նաև Վանի թագավորության մեջ (Բիայնիլի-Ուրարտու):

Հենվելով Վերին Անձալի ուրարտական ամրոցից հայտնաբերված բրոնզե արձանագիր (գրված ուրարտական սեպագրով և հիերոգլիֆային գրով) կշռաքարի կշռի վրա՝ ցույց է տրվում, որ թագավորության կշռային համակարգի հիմքում ընկած էր այսպես կոչված «խեթական» սիկլը (11.7 գ), իսկ համակարգն ուղղված էր դեպի արևմտյան՝ սիրիա-փոքրասիական – լևանտյան աշխարհ:

Բանալի բառեր՝ Բիայնիլի-Ուրարտու, Վերին Անձալ, կշռաքար, կշռային համակարգ, «խեթական» սիկլ, սիրիա-փոքրասիական – լևանտյան աշխարհ, արտաքին առևտուր:

«ДВУЯЗЫЧНАЯ» НАДПИСЬ ВЕРХНЕГО АНДЗАВА И РЯД ВОПРОСОВ УРАРТСКОЙ ВЕСОВОЙ СИСТЕМЫ

Ерванд Грекян

Резюме

С образованием древневосточных империй царская власть пыталась ввести единые метрологические системы. Стандартизация включала массовое производство предметов, представляющих единицы этих систем, в

том числе и весовых (Новоассирийская держава, Ахеменидская империя и т.д.). Подобное явление наблюдается и в Ванском царстве (Биайнили-Урарту).

Бронзовая гиря с урартской клинописью и иероглифическим письмом из урартской крепости Верхний Андзав явствует о том, что основой весовой системы Урарту, ориентированной на запад, на сирийско-малоазиатский и левантийский культурный мир, являлся так называемый «хеттский» шекель (11.7 г).

Ключевые слова – Биайнили-Урарту, Верхний Андзав, гиря, весовая система, «хеттский» шекель, сирийско-малоазиатский и левантийский культурный мир, внешняя торговля.

THE "BILINGUAL" INSCRIPTION OF UPPER ANZAF AND SOME ISSUES OF THE URARTIAN WEIGHT SYSTEM

Yervand Grekyan

Abstract

Along with the formation of the ancient empires, the royal power tried to introduce unified metrological systems. Standardization involved the mass production of items representing the units of these systems, such as weights (Neo-Assyrian Empire, Achaemenid Empire, etc.). Similar phenomenon is evidenced also in the kingdom of Van (Biainili-Urartu).

Based on the bronze weight found in the Urartian fortress of Upper Anzaf with inscription written in Urartian cuneiform and hieroglyphic writing, it is shown that the so-called "Hittite" shekel (11.7 g) was the basis of the kingdom's weight system, which was oriented to the West, to the Syrian-Asia Minor and Levantine cultural world.

Key words – Biainili-Urartu, Upper Anzaf, balance weight, weight system, "Hittite" shekel, Syrian-Asia Minor and Levantine cultural world, international trade.